

ПРО ЕСТЕТИЧНИЙ ПРЕДМЕТ,
ЕСТЕТИЧНИЙ ДОСВІД І СИЛУ СУДЖЕННЯ
Замість передслів'я

Маємо редукувати.

Арво ПЯРТ

На початку січня 2020 року, по-європейськи незимного і ще помірно спокійного, діти (син і невістка) витягли мене на море до Єгипту. Востаннє виїжджав ще з СРСР до Польщі, влітку 1989-го охопленої хвилями «Солідарності». Тоді діставався потягом, із заміною коліс на кордоні в Мостисьці. Тут — літак, хмари, розрада.

Оселилися в Хургаді, в готелі з вхідним атріумом, ніби фараонови піраміди, з розкиданими територією білими котеджиками серед пальм і жовто-білих кущів, великим небом і холодним, але Червоним морем. Ніколи такого не бачив, тож надміру екзотичного не сталося.

І от на березі — де було важко купатися через відливи та вітер, на мілині серед зеленувато-брунатних давно віджилих коралів натрапив на мертву рибку. Вона лежала на боці, «дивилася» сизим оком нагору і була дивовижною. Колись різнокольорова, складна у фізіологічному розплануванні плавців, за пропорціями, композицією деталей фюзеляжу виглядала ідеально скроєною, наче зразок давньоеллінської пластики за Вінкельманом.

Мені механічно ввижалося, що екзотичне через витонченість є вічним, схильним до крихкого, навіть тендітного, але *безсмертя*. Ця риба, а потім (певно, для стереокомплекту) мертвий восьминіжок, який не встиг за відливом, повернули до усвідомлення, що все, причетне до буття, навіть дуже виразне і здатне дивувати, вічним не є. Відтак життя не владне сперечатися з тим, що бачимо внутрішнім оком, але за його офтальмологічну якість не соромно.

Або так: коли життя виходить *художнім образом* назовні за допомогою тексту, опису, характеристики, — відповідальність за таку якість уже несеш не ти, а читець, глядець, 'реципієнт'.

У Польщі влітку 1989-го запам'ятався Лех Валенса, який із чергового броньовика вкидав у щільно скупчених варшав'ян демократичні заклики. Досі бачу загажені стріт-артівським балончиком чисті цоколи будинків зі словом 'Solidarność', що для радянського студіозуса було неймовірним; у січневому Єгипті 2020-го закарбувалися спокійне спілкування з дітьми, кольорова риба і восьминіжок. Десь у книжці про це згадую. Бач, і там, і тут — зворушлива боротьба за життя, за щось, чого тобі бракує або лише видається потрібним: 'свободи' чи припливу. А насправді — бажання лишатися собою попри обставини, які навалилися по поверненні до Києва: спочатку 'ковідобесіє', потім, без паузи, повномасштабна війна. В дев'ятнадцять років охопило здивування: якщо в центрі Варшави тривають гучні політичні страйки, вирують пристрасті, — чому в парку Wilanów продовжують тихо квітнути троянди, вечірні тіні спокійно повзуть ро barokowych murach pałacu Jana III Sobieskiego? Тому що суспільні події відносні, й одна і та сама людина може бути то 'citoyen' (політичний громадянин), то 'bourgeois' (містянин, міщанин, приватна особа), як це задовго показав Гегель у двох головних дійових особах третьої частини «Філософії права». Ба більше: 'citoyen' із 'bourgeois' можуть узагалі не збігатися. І хтось із них може «не бути корисним для суспільства», як помітив сербський композитор Милош Єлич у фільмі мого сина «МИТЕЦЬ» (2023)¹.

Що треба було побачити, побачив, що не слід бачити, — захоплено чи нажахано уявив. Майже за Сковородою (чи Епікуром?), який дякував Богові, що Той зробив потрібне неважким, важке непотрібним. Внутрішні уявлення завжди були в мене сильніши-

¹ Митець: Документальний фільм Микити Пучкова. — URL: <https://www.youtube.com/watch?v=eGgyV7qL7kQ>, а також: Олесь Бойко. Смачний лєтєрінґ і пластична кирилиця: Про що фільм «Митець»? // Читомо. 2023. 9 вер. — URL: <https://chytomo.com/smachnyj-letterynh-i-plastychna-kyrylytsia-pro-shcho-film-mytets/>

ми за зовнішні, отже економія — відтак відсутність потреби заробляти на витратні закордонні поїздки — була виправданою.

На березі Червоного моря, перечитуючи книжку Мераба Мамардашвілі («Форми і зміст мислення (До критики гегелівського вчення про форми пізнання)», 1968), міркував, що ми робимо, коли те, що сприймаємо поза практичним інтересом, тобто *естетично*, стає формою естетичного досвіду? Як воно — те, що стає, — це робить?

Згадка про категорії мислення, які є носіями (зберігачами) *естетичного досвіду*, наштовхує на таку необхідність.

У тому, що позначається терміном 'категорії мислення', варто розрізнити два предмети (явища): 1) *форму мислення*, що осмислюється емпіричною свідомістю як форма самого буття й ототожнюється з останньою; 2) *поняття про цю форму*, що доволі чітко фіксує двоїстий характер форм, віддзеркалених у цьому понятті і таких, які розглядаються як форми мислення і як форми буття водночас (приблизно те саме, про що йдеться в Гільдебранда щодо розрізнення 'форми буття' і 'форми впливу' твору мистецтва²). Внаслідок такої двоїстості, приміром, Арістотель уважав категорії логічними визначеннями родів буття; Кант намагався використовувати 'чисті розсудові поняття' для обґрунтування того, як наші суб'єктивні побудови перетворюються на об'єктивні судження досвіду і 'закони природи'; Гегель на цій підставі висунув принцип тотожності буття і мислення. Але в усіх трьох необґрунтованих залишився цікавий пункт їхніх концептів: *ототожнення поняття про форму мислення із самою цією формою*.

Про неправомірність такого ототожнення мовлять прості факти, які вказують на різночасність формування мисленнєвої форми та відповідного їй поняття. І якщо Арістотель, Кант і Гегель не звернули на них належної уваги, причина криється, мабуть, в їхніх гносеогенних підставах. Щоби підтвердити це положення

² Адольф Гільдебранд. «Проблема формы в изобразительном искусстве» и собрание статей. О Тансе фон Маре / Пер. с нем. В. А. Фаворского, Н. Б. Розенфельда. Москва, 1991. С. 41–49.

і водночас роздивитися в природі та функціях у пізнанні *категорій* мислення, скористаюся теорією пізнання Канта.

Не останню роль у моделях кантівських апіорності й агностицизму відіграє те, як і з яких саме елементів може сформуватися у свідомості картина світу, *естетична картина світу*.

В основі кантівських теоретико-пізнавальних висновків лежить дуалізм *форми* і *змісту* ('матерії', за його термінологією).

Досвід «містить два дуже неоднорідні елементи, а саме *матерію* пізнання — з чуттів, і певну *форму* для впорядкування її — із внутрішнього джерела чистого споглядання і мислення, які щойно за наявності матерії приводяться в дію і продукують поняття»³.

Отже, аби з розмаїтих чуттєвих даних міг скластися предмет, що набуде статусу загальності, йому потрібні форми подвійного роду: 1) *форми споглядання*, якими є простір і час (далі покажу, що додається третя форма: естетичний предмет), 2) *форми розсуду* — категорії, 'чисті розсудові поняття'. Кант каже, що 'чисті розсудові поняття' це *лише форми думки*⁴ і в такий спосіб *ототожнює два різні явища*. Навряд чи таке ототожнення можна визнати обґрунтованим, але попри те воно не є випадковим, за ним ховається переконливий зв'язок першого й другого.

Звернімо увагу: щодо простору і часу спостерігаємо в трансцендентальній естетиці Канта таку саму *двоїстість* характеристики. З одного боку, простір і час є *формами споглядання* і більше нічим; завдяки їм предмет нам *дається*, адже вони впорядковують *матерію відчуттів*. З другого боку, Кант навіть у назвах параграфів уживає словосполучення: 'поняття простору' («§ 3. Трансцендентальний виклад поняття простору»), 'поняття часу' («§ 4. Метафізичний виклад поняття часу»). Як же з цим узгодити твердження такого стибу: «Час не є емпіричне поняття, виділене з якогось досвіду», «Час є не дискурсивне або, як його [ще] називають, загальне поняття, але чиста форма чуттєвого споглядан-

³ Іммануїл Кант. Критика чистого розуму / Пер. з нім. і прим. Іг. Бурковського. Київ, 2000. С. 99.

⁴ Там само. С. 113.

ня»⁵? Такі твердження можна правильно зрозуміти в тому разі, якщо у вченні Канта розрізнятимемо *час (простір) як форму споглядання*, необхідну аби впорядковувати ці відчуття й отримувати певний *предмет*, і *час як поняття про цю форму споглядання*, необхідне, аби сама форма могла бути мислимою і щоби Кант і ми могли про неї результативно розумувати. Не маючи *поняття*, ми могли б несвідомо користуватись цією формою, але нічого не могли б сказати про неї, ба більше, зробити її предметом філософського (*естетичного*) аналізу⁶. Отже, щоби сказати, що *час є форма, а не поняття*, спочатку слід мати (отримати) *поняття часу*.

Аналогічно постає справа і з *категоріями*, але правильне розуміння ускладнюється тим, що Кант *свідомо* ототожнює 'чисті розсудові поняття' з *формами мислення*. Чому? Для пояснення того, як із цих явищ виникає об'єктивне досвідне знання і складається 'природа', Канту потрібні саме *апіорні форми зв'язку явищ*. Ці форми зв'язку не даються нам відчуттями, адже і послідовні, й одночасні явища в усіх випадках людина сприймає послідовно (слухаючи симфонію Малера, роздивляючись картину Босха, зауважуючи однаковість колон класицистичного фасаду), одне за одним, але потім одну послідовність відчуттів об'єднуємо в цілісний *предмет*, іншу — в низку послідовних *станів предмета*. Виявляється, що форми зв'язку (причому різні форми) мають бути привнесені в ці почуття *ззовні*. Питання в тому, чи можуть бути такими формами 'чисті розсудові поняття'?

Аби відповісти, потрібен приклад: чим відрізняються поняття 'будинок' і 'клубня'? Очевидно, лише змістом, ознаками, адже *форма мислення* тут одна й та сама. Чим відрізняються поняття 'причина' і 'субстанція', 'якість' і 'кількість'? *Форма* тут знову-таки однакова — *форма поняття*, а от *зміст* різниться (хоча одна нехороша людина стверджувала, що «кількість це вже якість»). Якщо ми чистоту кантівських розсудових понять тлумачимо як їхню

⁵ Там само. С. 135, 136.

⁶ Докладніше: А. Н. Лой. Социально-историческое содержание категорий «время» и «пространство». Киев, 1978. С. 59–85.

безмістовність (згідно з «Критикою чистого розуму», в розумі немає нічого, крім форми), то вони виявляються нерозрізненими, адже в них однакова форма поняття і однаковий ('нульовий', порожній) зміст. У цьому разі всі розумові поняття мали б злитися в одне-єдине, неподільне. Через те Канту ніяк не виходило вийняти з них, випростати необхідне для конструювання досвіду розмаїття форм.

Певно, енігма в тому, що 'чисті розсудові поняття' виявляються (всупереч запевненням Канта) *менш безмістовними*. Вони є 'чистими', незалежними лише від емпіричного змісту (не від формального змісту), адже в них відбиваються різні форми мислення: *форми судження (обсуджування)*⁷. Лише завдяки цьому Кант може розумувати про них як про різні категорії, а ми можемо його зрозуміти. Ця сама обставина стала підставою для виведення розумових понять із класифікації форм обсуджування, розробленої в логіці ('модальність', 'зміст предиката', 'обсяг суб'єкта' тощо). Отже, 'чисті розсудові поняття' не можуть бути різними *формами зв'язку*, адже всі вони є поняттями, і, відтак, відмінність між ними може полягати лише в їхньому *змісті*.

Роль, яку Кант приписує *розсудовим поняттям*, насправді виконують різні *форми судження*, оскільки лише завдяки ним уможливується зв'язок різних уявлень і емпіричних понять у ціле. Кант пише, що *форми судження* не даються людині в живому спогляданні, а передують індивідуальному досвіду. Іншими словами: кожна людина отримує їх готовими в міру того, як опановує («присвоює») світ і мову, адже, як відомо, «будь-яка поведінка, що скасовує мову, веде до припинення життя»⁸.

⁷ Віталій Терлецький, який вчинив подвиг перекладу «Критики сили судження» українською, вказує, що одним із найскладніших для перекладу було *die Beurteilung (beurteilen)*, яке передано дещо незвично як 'обсуджування' (В. Терлецький. На порозі завершення «критичної справи»: естетика, телеологія і система в «Критиці сили судження» // Імануель Кант. Критика сили судження / Пер. з нім. В. Терлецького. Київ, 2022. С. CLXXXV).

⁸ Ролан Барт. Расиновский человек // Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. Москва, 1989. С. 150.

Саме *форми судження* є формами організації досвідного знання і формування картини світу, зокрема естетичної, хоч і не єдиними; мислення полягає не лише в здатності скласти судження, що, за Кантом, є *функцією* розсуду, а й виводити нові судження з раніш утворених уже *без апеляції* до органів чуттів.

Тому *форми судження* є *формами мислення*, але не всякого, тільки *розсудового* мислення, тобто того, що *судить*, адже 'чисті розсудові поняття' це не форми обсуджування, а *поняття про ці форми*.

Тоді вириває наступне запитання: що ж саме тоді називати власне *категоріями* — форми судження чи поняття про них? Оскільки в тому, що називалося словом 'категорія', знайшлося два різних об'єкти, можна ознаку категорійності віднести до них обох і мовити про *категорійну форму* і *категорійне поняття*. Це віддзеркалює процедуру «роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його частин» і дозволяє відрізнити, по-перше, *форму судження* від інших, *некатегорійних* форм мислення, по-друге, — відрізнити *категорійні поняття* (час, простір, естетичний предмет) від *емпіричних понять* (будинок, клуня, пюпітр).

Які ж саме мотиви спонукали Канта присвоїти *розсудовим поняттям* функцію, яку насправді виконують *форми судження*? Від'єднавши 'явище' від 'речі-в-собі', він зіткнувся з проблемою *об'єктивності предметів досвіду*: чому уявлення, пов'язані в певний спосіб у суб'єкті, виявляються зв'язаними також і в об'єкті? Шукати підстави для цього у 'речі-в-собі' безглуздо, адже ми про неї 'нічого не знаємо' і знати не можемо, відтак, *джерело об'єктивності має критися в самому суб'єкті, у його розсуді*. Але ж — пам'ятаємо — у розсуду немає нічого, крім *форми*. Ця форма і надає нашим суб'єктивним зв'язкам, які продукуються уявою, характер *загальної значущості*, що її Кант ототожнив із *об'єктивністю*. Водночас він бачив, що не *будь-який* зв'язок уявлень, що здійснюється свідомістю, виявляється об'єктивним зв'язком у самому *предметі досвіду*. Звідси виведене Кантом розрізнення *суджень сприйняття* і *суджень досвіду*. Перші не мають загально значущого характеру і виражають лише те, що має місце в суб'єк-